

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA YAKARIŞ VE ESENLIK DİLEME İFADELERİ

Orison and Well-Being Expressions in Old Turkic Inscriptions

Erhan AYDIN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 15-30

*Türkolojinin aksakalı, hocaların hocası
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a...*

Öz: Türk runik harfli eski Türk yazıtları Moğolistan, Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan, Çin Halk Cumhuriyeti gibi farklı yerlerde bulunmaktadır. Bu farklı bölgeler içerisinde en tanınmış olanları Moğolistan sınırları içerisinde bulunanlardır. Daha çok Yenisey adıyla bilinen Tuva ve Hakasya'daki yazıtlar, bugün itibarıyla en fazla yazıt bulunduran bölgedir. Eski Türk yazıtları ilk bulunduğu günden bu yana her yönüyle incelenmiş, Türk dilli halklardan başka, birçok halk tarafından da ilgi görmüştür.

Yazıtlarda yer alan ilgi çekici konular üzerinde de çok sayıda çalışma yapılmıştır. Deyimler, atasözleri, gündelik hayata dair sözcükler, yer adları, bitki ve hayvan adları bu ilgi çekici konuların başında gelmektedir. Başka milletlerin eski dönem Türk boyları hakkında yazdıkları kuşkusuz değerlidir, ancak Türklerin kendi yazdıkları metinlerden elde edilebilecek bulgular kadar değerli değildir. Bu bakımdan bu metinlerden elde edilebilecek küçük bir iz bile yalnızca Türk dili araştırmalarında değil, eski dönem Türk tarihi, kültürü ve sanatı araştırmaları için de önemli sonuçlar doğurabilecektir.

Bu yazıda Türk runik harfleriyle yazılmış eski Türk yazıtlarındaki esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulmuştur. Özellikle sefere çıkan askerler için söylendiğini düşündüğümüz bazı ifadelerin, Türk kültürü açısından büyük önemi olduğu kuşkusuzdur.

Anahtar sözcükler: Eski Türk Kültürü, Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Esenlik Dileme İfadeleri.

Abstract: Ancient Turkish inscriptions with Turkic runic letters are located in different locations such as Mongolia, Tuva, Khakassia, Altay Mountains, Kyrgyzstan, Kazakhstan and People's Republic of China. Among these different regions, the most famous ones are found within the borders of Mongolia. The inscriptions in Tuva and Khakassia, which are mostly known as Yenisei inscriptions, are located in the region known to have the highest number of inscriptions. Every aspect of the old Turkic inscriptions were examined since they were discovered, and they attracted the attention of several nations besides the Turkish-speaking peoples.

Several studies were conducted on interesting topics found in the inscriptions. Idioms, proverbs, phrases on daily life, place names, plant and

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/TÜRKİYE. ayerhan@gmail.com. Gönderim Tarihi: 14.02.2019 / Kabul Tarihi: 22.04.2019

animal names were among the most interesting topics. Without doubt, the inscriptions written by other nations about the old Turkic tribes are valuable, however they are not as valuable as the findings that could be obtained from the texts written by the Turks themselves. Thus, even a small trace that could be obtained from these texts could have significant consequences not only for Turkish language studies but also for the research on ancient Turkish history, culture and art.

The present article focused on the expressions of well-being wishes in the old Turkic inscriptions written in Turkic runic letters. It is certain that certain expressions that are considered to be good wishes for the soldiers who are about to participate in an expedition are of great importance for Turkish culture.

Keywords: Old Turkish culture, Ancient Turkish language, Ancient Turkic inscriptions, well-being wishes.

Giriş

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, Türklerin, bilinen en eski yazılı belgeleridir. Bu yazıtların, sosyal bilimlerle ilgili bilim dallarının hemen hepsini ilgilendirecek bilgi ve malzeme ile dolu olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle, belki Çuvaşça dışında, yaşayan Türk yazı dillerinin hepsinin atası olan ve her sözcüğün en eski biçimlerini görmeye olanak sağlayan bu yazıtlarla ilgili, ilk keşfedildiği ve alfabenin çözüldüğü o günlerden bugüne değin binlerce çalışma yapıldı. Özellikle, Türkçenin sözlükbilimi çalışmalarında, ilgili sözcüğün en eski biçimini görebilmenin tek yolu, şimdilik, eski Türk yazıtlarıdır.

Bu metinlerde yalnızca Türk dilini ilgilendirecek malzeme bulunmaz. Türklerin en eski dönem yaşamını anlatan bu metinlerde bazen bir sözcük bile eski Türklerin, özellikle kültürü hakkında önemli ipuçları verebilmektedir. Bu nedenle bu metinler Türk dilinin olduğu kadar, tarih, kültür, sanat gibi bilim dalları için de paha biçilemez değere sahiptir.

Bu yazıda Türk runik harfleriyle yazılmış Türkçenin bilinen en eski belgeleri özelliğine sahip metinlerde yer alan yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulacaktır. Yakarış ifadeleri esasen kutsal Gök'e karşı yapılmış, özellikle güç vermesi dilenmiştir. Esenlik dileme ifadeleri ise çok zaman, sefere çıkan askerlere hitaben söylenmiş, hatıra olarak da taşla nakşedilmiş bazen de iyi dileklerinin sunulması amacıyla yazılmıştır. Aşağıdaki bölümde, tespit ettiğimiz yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulacak, bunların ifade ettiği anlamla ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır. Önce Moğolistan bölgesi, ardından Yenisey ve diğer bölgelerdeki yazıtlarda tespit edilen örnekler verilecektir.

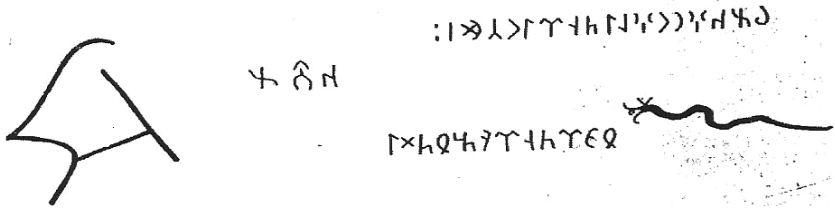
1. Eski Türk Yazıtlarındaki Yakarış İfadeleri

1.1. Hangiday (Hangita-Hat) (Mo 23) 1: <...> *kut bəriŋ* “<...> kut verin!”

Klyastorniy'in verdiği bilgiye göre yazıt, önce Rintchen'in atlasında verilmiştir ancak burada harfler seçilememekte, okumak mümkün olmamaktadır (1978: 151). Yazıt, başkent Ulan Batur'dan 280 km. batı tarafta, Bulgan ilçe merkezine yakın bir kayalık üzerinde bulunmaktadır (Battulga-Kormuşin 2009: 5). Yazıtın kimi

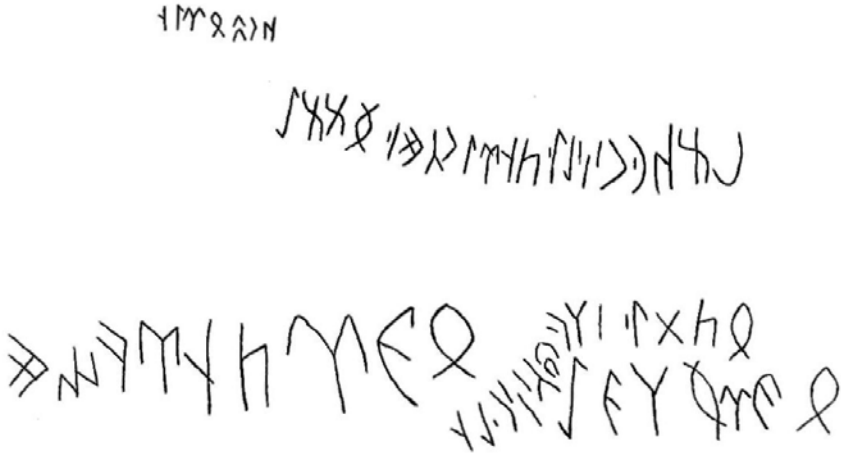
naşirlerince, damga olduğu iddia edilen, ejderhayı andıran bir de figür bulunmaktadır. Rintchen'in atlasından sonra Klyaçtornıy, Şinehüü, Bold, Barutcu Özönder, Battulga ve son olarak Battulga-Kormuşın'ın yayım çalışmaları bulunmaktadır.

1. satırda yer alan bu esenlik dileme ifadesi bazı naşirlerin verdiği metinde bulunmaz, bunun nedeni harflerin yanlış veya eksik teşhisinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Klyaçtornıy'ın verdiği metinde bu satır yoktur (Klyaçtornıy 1978). Klyaçtornıy'ın verdiği çizim ise şöyledir:

Şinehüü ise 1. satırda *BRN* harflerine işaret etmiştir (1978: 67). Barutcu Özönder ise *b(ä)r(i)ŋ* (?) okumuştur (2000: 125). Battulga *bäg* [*täŋri*] *qut bäreŋ* okumuş, *täŋri* sözcüğünü, gerek olmadığı hâlde, kendisi eklemiştir (Battulga-Kormuşın 2009: 9). Battulga-Kormuşın okuyuşu ise ...*qut bäreŋ* biçimindedir (2009: 9).

Görüldüğü gibi harflerin eksik teşhisinden dolayı farklı okumalar bulunmaktadır. Bu kaya yazıtının yazanının, ebedî Gök'ten talih dilenmekte olduğu açık olup bir tür yakarış ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmemiz gerekir.

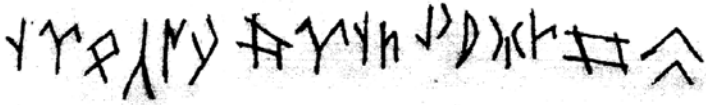
Battulga-Kormuşın kopyası (2009: 11).

1.2. Yamaanı Us (Hanan Had) VI (Mo 56): *atım el arıg yol teŋrim küç bäreŋ* “adım El ? Yol(dur). Tanrım güç verin!”

1973 yılında, Hovd Aymak, Üyenç Sum, Yamaan Usnı Havtsal adlı yerde Moğol-Sovyet ortak çalışma ekibinden M. Şinehüü ve E. A. Novgorodova tarafından bulunmuş ve ilk olarak Tenişev-Novgorodova tarafından 1983 yılında yayımlanmıştır (Badam 2012: 96). İlk bulunduğu günden bu yana iki satır olarak bilinmekte olup 2008 yılında kaya üzerinde yeni metinler saptanmıştır (Bayarhüü 2009: 43-44), (Badam 2012: 96-97). Yazıt bugün ilk bulunduğu yerde kaya üzerindedir. Buna göre Tenişev-Novgorodova'nın verdiği, ardından diğer naşirlerin de takip ettiği iki satır olarak bilinen metin aslında üç yazıttan oluşmakta, 4, 5 ve 6. metinler ise 2008 yılında tespit edilmiş olmaktadır. Bayarhüü ilginç bir tespit yaparak yeni bulunan metinlerdeki damganın Şaahar Tolgoy ve Arhanan yazıtlarındaki damgaya benzediğini ve bu nedenle bu yazıtın Uyurlardan kalmış olabileceğini belirtir (2009: 45).

Yazıtta kişi önce kendi adını vermiştir. Yazıttaki harflere göre kişinin adı *atım arıg yol* olarak tespit edilmiştir. Bizce kişinin adı *yol* sözcüğüyle bitmektedir. Aksi durumda satırın geri kalan bölümünü eklediğimizde *yol tērim* ifadesi çıkar ki “yol tanrısı” benzeri bir anlam elde edilmeye çalışılır. Bayarhüü *atam/atım elig yol tērim küç berij* okuyup “еще/нэр минь Элиг хувь заяаны Тенгер мин хуч хайрла” biçiminde anlam vermiştir. Bayarhüü ilk sözcüğün *atam* veya *atım* okunmasında kararsız olduğu için iki şekilde yani hem Эцэг ‘baba’ hem de нэр ‘ad’ anlamıyla düşünmüştür. Badam ise *atamliq ay ol tērim küç berij* okumuş ve “Эцэглиг сар тэр тэнгэр минь хүч өгөртүн” biçiminde anlamlandırmış, o da Эцэг ‘baba’ anlamıyla vermiştir. Karjaubay ise 5. yazıt olarak verdiği metni *Atım aqrı. Yol tērim küç berij* “Atım Akıg. Jol Tengiri Küş bergeysing!” olarak okuyup anlamlandırmıştır.

Satırın başında bulunan ve kişinin adını gösteren *atım arıg yol* ifadesinden sonraki bölümde kişinin Tanrı’dan yani ebedî Gök’ten yardım dilemesinin eski Türklerin kültürel ve dinî hayatı için çok önemli bir bulgu olduğunu söyleyebiliriz.

Sartkojaulı 2014: 127

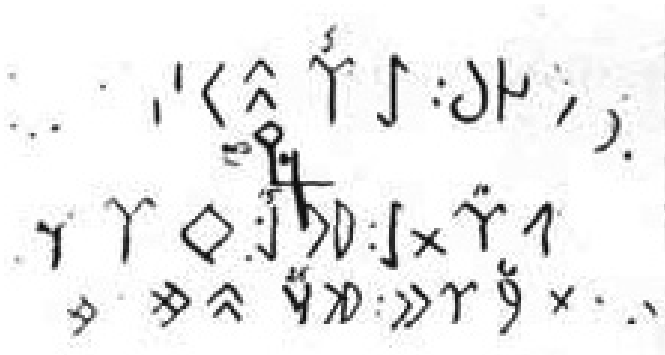
1.3. Hoyto-Tamır I (Mo 25) 2: *yérde yol bérin* “yeryüzünde talih verin?”

Hoyto-Tamır veya Moğolca telaffuzla Tayhar-Çuluu yazıtları Moğolistan’ın Arhangay Aymak, İktamır Sum’da bulunmakta olup Moğolların Tayhar-Çuluu adlandırması, yazıtları barındıran büyük bir kaya kütesinin adından kaynaklanmaktadır. Bölgede yaşamış veya oradan geçmiş bütün halklar tarafından çeşitli alfabelerle yazılar yazılmıştır. Bundaki en büyük nedenin, kaya kütesinin kutsallığı olduğu düşünülebilir. Kaya üzerindeki alfabelerden bazıları şunlardır: Runik, Uygur, Soğd, Phags-pa, Moğol, Tibet, Arap vs. Hoyto-Tamır kayalığındaki Türk runik harfli metinler ilk kez, 1893 yılında D. A. Klementz’in aldığı 10 yazıtın kopyalarından hareket eden W. Radloff tarafından 1895 yılında yayımlanır (1895: 260-268). Radloff’un yayımladığı bu 10 yazıt, Hüseyin N. Orkun (1938: 105-117) ve S. Ye. Malov tarafından da yayımlanır (1959: 46-54). J. G. Granö tarafından alınan kopyalar ise 1958 yılında P. Aalto

tarafından yayımlanır (1958: 62-76). Daha sonra H. Perlee tarafından alınan kopyalar yayımlanmış olup (Perlee 1960: 1-26) bu yayında Rintchen'in de aldığı bazı kopyalar bulunmaktadır (Rintchen 1968: 34-36). S. Harcavbay'ın aldığı kopyalar ise Osman F. Sertkaya ve S. Harcavbay tarafından yayımlanır (2001: 313-346). Son olarak A. Badam'ın Moğolca ve Türkçe yayını (2007: 68-75), (2012: 61-68) ile bu satırların yazarının iki yayını anmak gerekir (Aydın 2017), (Aydın 2018: 71-81).

Hoyto-Tamır I yazıtının ikinci satırında yer alan yakarış ifadesi hayli ilginçtir: *yërde yol bërîñ* “yeryüzünde talih verin?” Sertkaya-Harcavbay *yirde yol bir* “toprağımdan yol bir” biçiminde okumuş ve anlamlandırmıştır (2001: 319). Badam ise *Erimen kut berti* okuyup “... kut vermiş” olarak anlam vermiştir (2012: 65).

Aşağıdaki çizimde de görüldüğü üzere açıkça *yërde yol bërîñ* biçiminde yazılmıştır. Bunu da yeryüzünde yol, (mec.) talih verin anlamında düşünmek mümkün görünmektedir.

Aalto 1958: 72

1.4. Altın-Köl I (E 28) 7: *altun soña yış kèyiki artgıl taşgıl atdaçı? <u>na(?) barsım adrılı bardı yıt'a* “Altun Songa (ormanlık) Dağı'nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın. Una Bars (adlı kardeşim) ayrılıverdi (öldü), ne acı!”

Yakarış ifadesi olarak düşündüğümüz *altun soña yış kèyiki artgıl taşgıl* cümlesine “Altun Songa (ormanlık) Dağı'nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın.” anlamı verilebilir. Satırın ilk bölümü yazıtın naşirlerince şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Radloff *altun şunda yaş kèyiki artıglatu aglatdaçına(ga?)* okumuş, anlamı ise satırın tamamını düşünerek vermiştir: “Sechzehn sind hier seine Jahre. Mein Tiger hat sich von denen, die das Wild heftig jammern machen (d. h. von den Jägern?), getrennt.” (1895: 333). Orkun *altun suña yaş keyiki artıglat ogul tad eçinā barsım adrılı bardı yıtā* “altun turna, genç geyiği çoğalt; oğul yabancı içine varıp ayrılıverdi; ne çâre” (1940: 102). Tekin *altun soña yış keyiki art ogul taş ogul tad çına barsım adrılı bardı yita* “The wild animal of the Altay and Songa mountains, (my) last son, (my) son abroad, my young and title tiger, having been parted (from us), he went away. Alas!” (1997: 211-212). Kormuşin *altun soña yış kèyiki artgıl taşgıl atdaçı opa barsım adrılı bardı yita* “Размножайтесь, расселяйтесь козули черни Золотая Сонга: тот, кто мог [вас] поразить на охоте, - мой Опа Барс - он удалился, о горе” (1997: 81).

Bizim önerdiğimiz *artgl taşgl* okuyup “artsın, çoğalsın” anlamı vermemizde Kormuşin’in verdiği harf teşhisinin etkili olduğunu söylemek gerekir. Burada Altun Songa Yış’taki yabani hayvanların artması için yakarıшта bulunulduğu anlaşılmaktadır.

1.5. Abakan (E 48) 4: *iç yër eliki artzun* “İç yer geyiği artsın!”

Abakan yazıtının 4. satırında yer alan bu yakarış örneğinde, içeride yani yaşadıkları bölgede geyiklerin artması yakarışında bulunulmuştur. Satırdaki bu ifade yazıtın naşirlerince türlü biçimlerde okunmuş ve anlaşılmıştır: Malov *iç yâr ilki artzun* “косули внутренней земли пусть множаця” (1952: 94-95). Kormuşin *iç yâr âliki artzun* “Пусть монжаця косули внутренних земель” (1997: 56). Malov ve Kormuşin’in *elik* sözcüğüne ‘косули: karaca’ anlamı verdiği görülmektedir. Şirin User de *iç yer âliki artzun* “İç Yer ceylanları çoğalsın.” okumuş ve anlamlandırmıştır (2011: 772).

Satırda, yaşanan bölgedeki eliklerin yani ceylan/geyiklerin artması yakarışında bulunulmuştur. Burada yer alan *elik* sözcüğü ilginçtir. Sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Dağlık Altay yazıtlarından Biçiktu-Boom IV (A 54) yazıtında tanıklanmıştır ancak çok net değildir: *ç. ben <...> elik az keşdim?* “<...> ben <...> geyik az?”. Yazıt, Tıbikova-Nevskaya-Erdal’da da aynı olup *elik* sözcüğü için ‘диких коз (косуль, серн)’ anlamı verilmiştir (2012: 60). Yenisey yazıtlarında ise yalnızca bu yazıtta tanıklanmıştır. Sözcük, yazıt üzerinde çalışanlarca farklı biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Malov *ilki* ‘vnutrenney zemli’ (1952: 94-95), Vasilyev *Fk’i* (1983: 32), Barutcu Özönder *âlki* ‘halkı’ (1998: 179), Kormuşin *âliki* ‘kosuli’ (2008: 139-140). Sözcük, Uygur metinlerinde tanıklanmamış olup *Irk Bitig*’in 63. ırkında ve Kutadgu Bilig’in 79. beytinde bir kez geçmiştir (Yıldırım 2013: 377); (Arat 1979: 146). Uygur metinlerinde tanıklanmamış olması, sözcüğün güney Sibiry Türk dilli boyların diyalektik sözcüklerinden olarak değerlendirilebilir. Kıpçak sahası metinlerinden *Kitabü'l-İdrâk*’te de tanıklanmıştır (KTS 72). Clauson, ‘roe-buck’ (ED 142a), Räsänen ise ‘wildziege’ anlamını vermiştir (VEWT 40). Bu hayvan adı, Pallas’ın verdiği *Zoographia*’da *Ehlyk*, Pekarskiy’de ise *âlik* biçimindedir. Hayvan adının Latince adı Pallas’ça *Cervus capreolus* olarak verilmişse de L. Károlyy bunu *Capreolus capreolus* olarak düzeltmiştir (2008: 311). Ancak bu hayvanın, anavatanı daha çok Sibiry bozkırları, İngilizce adı “Siberian roe deer” olarak bilinen *Capreolus pygargus* olması daha olası görünmektedir. Hayvanın alt türlerinden olan *Cervus elaphus canadensis* ‘Kanada geyiği’ olarak bilinen bu türün adının İng. *elk*, Alm. *Elch*, İsv. *älg*, İt. *alce*, Nor. *elg*, Yun. *âlkes* biçimleri de ayrıca ilginçtir. Yukarıda sıralanan dillerdeki biçimler ile Tü. *elik* biçiminin aynı kökten çıktığı öne sürülebilir. Krş. (Aydın 2015: 119).

1.6. Abakan (E 48) 5: *tugdı turñaŋ artzun* “Doğan turnanız çoğalsın.”

Abakan yazıtının 5. satırında bulunan bu ifadede doğan turnaların artması yakarışında bulunulmuştur. Malov *Togdı turzun artzun* “Родился и пусть живет!” (1952: 95), Kormuşin *togday turñaŋ artzun* “Пусть множаця журавли Тогудая”

(1997: 56-57). Farklı okuma ve anlamlandırmalar olsa da cümlede açıkça turnaların artması yakarışında bulunulmuştur. Cümledeki *turña* sözcüğü de Türk runik harfli metinlerde ilk kez karşılaşılmış olup yalnızca bir örneği bulunmaktadır. Sözcüğü, Malov *turzun*, Vasilyev *t'ur'lyzŋ*, Kormuşin *turñazi* biçiminde okumuşlardır. Doerfer, en eski örneği *Irk Bitig*'de gösterir ve sonraki dönemlerde *turna* ve *turya* biçiminde geliştiğine dair örnekler verir. Doerfer, kesin olmamakla birlikte ve sözcüğün yansıma (onomapoetic) bir sözcük olasılığını da göz önüne alarak Ural dillerinden alıntı veya Mo. bir biçim olabileceğini belirtir (TMEN III, No. 1181). Clauson da en eski örnek olarak *Irk Bitig*'dekini verir (ED 551b). Sözcük, *Irk Bitig*'in 61. ırkında bir kez tanıklanmıştır (Yıldırım 2013: 376). *Irk Bitig*'deki bu örneği, Orkun tuhaf bir biçimde *turayaya* (1938: 89), Malov ise *turuñaya* okumuştur (1951: 84). Tekin ise, Abakan yazıtındaki örneği *turña*, *Irk Bitig*'dekini ise *turñya* biçiminde okumuştur (2003: 255). Böylelikle sözcüğün en eski örneğinin Abakan yazıtındaki *turña* olduğu anlaşılmaktadır. Pallas'ın *Zoographia*'sında *turrujah* olarak verilen sözcük Pekarskiy'de *turuya* biçimindedir (Károly 2008: 318). Krş. (Aydın 2015: 119-120).

2. Eski Türk Yazıtlarındaki Esenlik Dileme İfadeleri

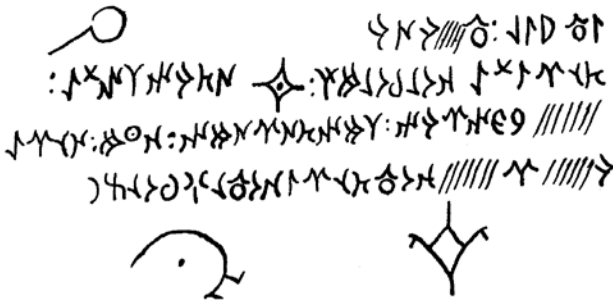
2.1. Çoyr (Mo 19) 5: *ëlteriş kaganka* (6) *ögüni sevini barıŋ* “İlteriş Kağan’a (6) övünerek sevinerek gidin!”

Bilindiği gibi Çoyr (Çöy/Çoyren) yazıtı bilinen en eski tarihli yazıt olması bakımından değerlidir. Yazıt üzerinde çok fazla çalışma yapılmış olmakla birlikte özellikle satırların sırası, her naşirde farklıdır. Çünkü metin, insan figürlü bir taşbabanın göğsüne yazılmış altı satırdan oluşmaktadır. Göğüsten aşağı doğru inildikçe satırlar ovalleşip iç içe girince satırların başını ve sonunu tespit etmek de güçleşmektedir. Satır sırasını farklı düşünenler, tabii farklı okuyup farklı anlamlandırmıştır. Yazıtta İlteriş Kağan'ın adının geçmesi, İlteriş Kağan döneminde yazılmış olduğu varsayımını güçlendirmekle birlikte, yazıtta herhangi bir tarih kaydının bulunmaması da ayrı bir talihsizliktir. Bu gerekçelerden dolayı bilinen en eski tarihli yazıtın Çoyr olabileceğini öne sürebiliriz. Yazıtın 5 ve 6. satırında yer alan “İlteriş Kağan’a övünerek sevinerek gidin!” biçiminde anlam verebileceğimiz bu ifadede, eğer yanlış anlamıyorsak İlteriş Kağan'ın ordusuna katılma konusu teşvik edilmektedir. *ögüni sevini barıŋ* esenlik dileme ifadesi yazıtın naşirlerince farklı okunmuş ve anlaşılmıştır. Örneğin, *Orkun üğüzig sebret barıŋ* (1938: 166), Klyastorniy *...(i)l(i)g (ı)tı s(ä)b(i)n b(a)r(i)ŋ* (1971: 254), Sertkaya *ögüni evini barıŋ[(i)z]* (1998: 355), Barutcu Özönder *ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)ŋ* (2006: 113), Suzuki *ögüni sävini barıŋ* (2009: 421), Kormuşin *ögänis bän özüniz* (2011: 516) okumuştur. Okumalarda çok az farklılık olsa da cümlelerin bir esenlik dileme ifadesi olduğunda kuşku bulunmamaktadır.

2.2. Hoyto-Tamır VII (Mo 31) 4: *k²<...>r²<...> kut teŋri kutlug bolzun* “<...> kut, (ebedî) gök kutlu olsun.” Yazıtın önemli naşirlerinden Sertkaya-Harcavbay'daki transkripsiyon da aynı biçimdedir (2001: 328). Granö'nün çizimlerini yayımlayan Aalto'daki harfler farklıdır.

Aalto 1958: 69

Harcavbay'ın elle yaptığı kopya. (Sertkaya-Harcavbay 2001: 327)

2.3. Hoyto-Tamır XIV 5-6: *kutlug bolzun* 'kutlu olsun'.

Belki de eski Türk yazıtlarındaki en güzel esenlik dileme ifadesi bu yazıtta yer almaktadır. Bu yazıttaki satırlar şöyledir: 1. *in<i> öz inençü* 2. *yılan <yıl> öz inençü* 3. *tarduş küli<i> çor* 4. *bêş balıka barır* 5. *biz* *kutlug* 6. *bolzun*. "1. İni Öz İnençü 2. yılan yılında? Öz İnençü (ile?) 3. Tarduş Küli Çor 4. Beşbalık'a gider- 5. iz. Kutlu 6. olsun."

6 satırlık yazıtın ilk satırında yazıt kahramanının adı geçer: *in<i> öz inençü*. 2. ve 3. satırlarda yılan yılında Öz İnençü ile Tarduş Küli Çor'un Beşbalık'a gittiği bilgisi kayıtlıdır. Burada adı geçen Küli Çor'un, adına Küli Çor yazıtı dikilen ve Tarduşlar şad olarak atanan ünlü Küli Çor olması gerekir. Anlaşılan o ki; Öz İnençü adlı bir komutan, Küli Çor'un Beşbalık seferine katılmış ve ordunun arkasından hatıra olarak bu metin yazılmış olmalıdır. Son iki satırdaki *kutlug bolzun* "kutlu olsun" esenlik dileme ifadesi ile de hem komutanlara hem de askerlere esenlik ve başarı dilenmektedir.

Radloff 5. satırdaki iki damgayı *nt* (☉) harfi olarak belirlediği için *anta* olarak okumuş, dolayısıyla da 5 ve 6. satırı anda *kutlug bolzun* "dort glücklich möge er sein"

olarak anlamlandırmıştır (1895: 261). Orkun da aynı biçimde okumuş ve “Orada kutlu olsun” olarak anlam vermiştir (1938: 108). Malov’un okuyuşu ve anlamlandırması Radloff ile aynıdır (1959: 47). Sertkaya ve Harcavbay 5. satırda bulunan iki damgadan sonrasını *kutlug bolzun* “Kutlu olsun!” okuyup anlamlandırmıştır (2001: 337-338).

: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1

Radloff 1895: 261’de bulunan elle yapılmış kopya

: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1

Aalto 1958: 74

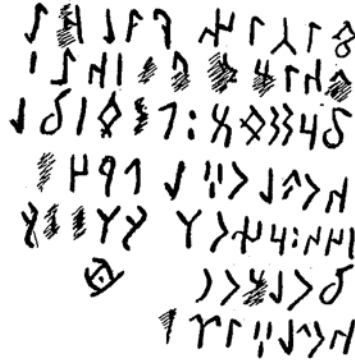
: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1

Harcavbay’ın elle yaptığı kopya (Sertkaya-Harcavbay 2001: 337)

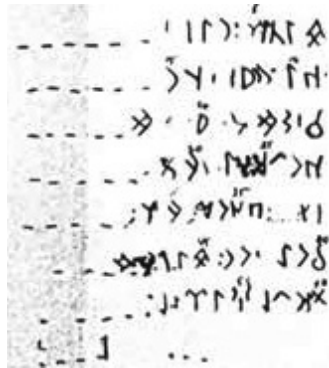
2.4. Hoyto-Tamır XV (Mo 39) 5-6-7: 5. *sün? Ul² körki* 6. *bolzun* 7. *kutlug er* “5. <...> güzelliği 6. olsun 7. kutlu asker”

XV. yazıtta 7 satır bulunmakta olup ilk üç satırda, yazıt kahramanı ile maiyetindekilerin, maymun yılının dokuzuncu ayının ikinci gününde Beşbalık’a gittikleri kayıtlıdır. 4. satırda *kutlug alp yüzi* ifadesi bulunmaktadır. 5. satırda silik sözcüklerden dolayı anlam vermek güç olsa da satırın sonunda *körki* sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük 6. satırdaki *bolzun* ile birleştirildiğinde *körki bolzun* gibi bir tür esenlik dileme ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise *kutlug er* yazılmıştır.

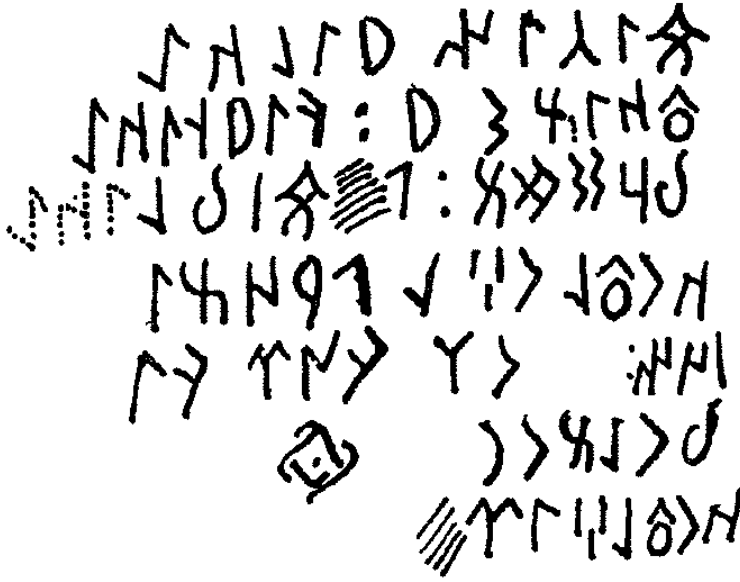
Radloff’ta 2. metin olarak yer alır, Radloff, 5. satırın okunamayan yerlerini ise *kälsäkiñ* ‘dein Kommen’ olarak okur ve anlamlandırır (1895: 261). Orkun ise Radloff’un kopyasını verir ve 5. satırın sonundaki bölümü okumadan bırakır (1938: 109). Aalto’nun, aşağıdaki kopyada da görüleceği üzere verdiği harflerden bir okuma elde etmek mümkün görünmemektedir (1958: 72). Malov da Radloff’un kopyasını kullandığı için Radloff ile benzer biçimde okur ve anlamlandırır (1959: 48). 5. satırın sonu, Sertkaya ve Harcavbay’ın verdiği elle çizilmiş kopyada (2001: 339) *körki* okumaya elverişli bir yazım bulunmakta olup nitekim naşirler de *körki* okumuş ancak anlam vermemiştir (2001: 340).

Radloff 1895: 261

Aalto 1958: 72

(Sertkaya-Harcavbay 2001: 339)

2.5. Hoyto-Tamır XVI (Mo 40) 4: *kut bulzun alı barzun* “kut bulsun, alıversin.”

Hoyto-Tamır XVI. yazıtta 4 satır bulunmakta olup yazıtın ilk satırında yılın yılının onuncu ayından söz edilmekte, 2. satırda ise yine İni Öz İnençü adı geçmektedir. Bu ad 14. yazıttaki ad ile aynıdır. Satırın sonu ile 3. satırda “Beş balık’a gittiklerinden söz edilmekte, okunamayan bir sözcüğün ardından *tegip* zarfı ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise yine bir esenlik dileme ifadesi bulunmaktadır: *kut bulzun alı barzun*.

Radloff *kut bolzun alı bar(zun)* okumuş “Glück möge sein, herbring(en .. möge er)” anlamlandırmıştır (1895: 265). Orkun ise *kut bolzun alı bar* “kut olsun. alı var (?)” okumuş ve anlamlandırmıştır (1938: 112). Malov da tıpkı Radloff gibi okumuş ve anlamlandırmıştır: *kut bolzun alı bar(zun)* “да будет счастье и пусть он отвезет!”. Sertkaya-Harcavbay ise *kut bulzun. alı barzun* “kut bulsun. Alarak varsın.” olarak okumuş ve anlam vermiştir.

Esenlik ve başarı dileme ifadesi olarak değerlendirmek mümkün olan 4. satırda geçen *bul-* fiili Türk runik harfli metinlerde çok kullanılan bir fiil değildir. Tespitlerimize göre *bul-* fiili şu metinlerde tanıklanmıştır: b.-tı KT D 31, b.-tum T 23, b.-mış HT VII/2, b.-zun HT XVI/4, b.-sar E 29/3. Büyük yazıtlarda iki kez tespit edilen bu fiil KT D 31’deki yeri oldukça tartışmalı *er at alma* meselesinde, Tonyukuk’ta ise *çölgi az eri bultum* ifadesinde geçmiştir. Buradaki *bul-* fiillerinin *bol-* olması anlam bakımından mümkün değildir. HT VII’deki örnek ise şöyledir: *tegride kut bulmuş* buradaki biçim de anlam bakımından ancak *bul-* fiili olabilir. Altın Kөл II (E 29) yazıtındaki biçimde ise *bol-* ve *bul-* fiillerinin her ikisi de anlam bakımından elverişlidir. İncelediğimiz yazıtın 4. satırındaki fiil, anlam bakımından ancak *bul-* olabilir.

ND>N>J D>J I 9
J N I J G I X: N Z N Y N N I
1 Y J E H J)) X' I 4 6
4 J I J) > Y J) > A ↓

Radloff 1895: 265

ND>N>J D>J I D>J I 0
J N I J G I X: N Z N Y N N I
//// Y J E H ////) X' I 4 6
J J 4 J I J) > Y J) > A ↓

Sertkaya-Harcavbay 2001: 341

2.6. Arhanan 1: *tejr<i>ken kunçuy yegen botur êrkin awlak? eri bolup turdı yağı kôl tarkan küdegü kelirti bunça <...> süg <...> êki kaya teg bek bolzun* “Kutlu prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu? Yangı Kôl Tarkan güvey getirdi. Bunca <...> orduyu <...> iki kaya gibi sağlam olsun!”

Arhanan yazıtı, Moğolistan’ın Bulgan eyaleti, Hişig-öndör bölgesinin 40 km. güneyindeki Arhanan Dağı civarında bulunmuştur. Eldeki bilgilere göre yazıtı ilk kez yayımlayan E. Tryjarski’dir. Tryjarski’nin bu çalışması, daha sonra S. G. Klyaştorıny ile birlikte yayımladığı makaleye göre yetersiz olup birçok yerde okuma yapmadığı görülmektedir. 1977 yılında, S. Karjaubay, A. Ochir ve S. G. Klyaştorıny’dan oluşan Moğol ve Sovyet araştırma grubunun çalışmaları sırasında Arhanan yazıtı da incelenmiş ve bu inceleme sonuçları hem Sovyet hem de Moğol tarafınca ayrı ayrı yayımlanmıştır (Tryjarski 1965: 423-424), (Barutcu Özönder 2000: 126), (Battulga 2005: 115). Yazıtta 3 satır bulunmaktadır.

Yazıtın ilk satırında Kutlu prenses, Yegen Botur (?) Erkin Avlak (?) eri olduğu (?) ve Yangı Köl Tarkan'ın bir güvey getirdiği belirtildikten sonra satır, “iki kaya gibi sağlam olsun” esenlik dileme cümlesiyle bitmektedir. Satırda geçen esenlik dileme ifadesi şöyledir: *ëki kaya teg bek bolzun* “iki kaya gibi sağlam olsun!” Yazıtın Karjaubay yayınında *But anta kaya etin bek bolzun* “в году мы (обряды погребения) совершили” (1980: 91); Klyāštorniy-Tryjarski yayınında [...] *ikin qaya tǵdik bolzun* “We penetrated (so far) as (these) two rocks. Let it be (known)” okunup anlam verilmiştir (1990: 64). Bu esenlik dileme ifadesi S. Barutcu Özönder tarafından, okunamayan yer ile birlikte *bo at anta qayatān bāk bolzun* okuyarak “bu san onda kayadan (daha) dayanıklı/berk olsun” biçiminde anlam vermiştir (2000: 129). Ts. Battulga ise .. *süġ ..iki.. qaya teg bek bolzun* “цергийг ..хоёр.. хад мет бех болтугай.” okumuş ve anlamlandırmıştır (2005: 117).

Satırın sonundaki aşınmalar farklı okumalara neden olmuştur. Biz, *teg* edati marifetiyle kayanın sertliği/berkliğine benzetme yapıldığını düşünmekteyiz. Ancak ne olursa olsun, eğer yanlış anlamıyorsak kutlu prenses ve gelin için, kaya benzetmesi yapılarak esenlik dilendiği açıktır.

2.7. Arhanan 2: *Ben bitig bitidim kaya teñr<i>ken kutlug boluñ* “Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!”

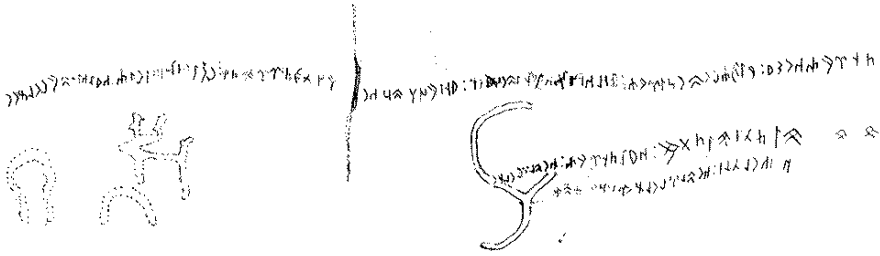
2. satırın tamamı şöyledir: *ben bitig bitidim kaya teñr<i>ken kutlug boluñ* “Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!” Satırda, yazıtın kayaya kazındığı bilgisinin ardından *kaya teñr<i>ken kutlug boluñ* “Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!” esenlik dileme cümlesiyle son bulmaktadır. Karjaubay *bekü bitik bitidim, qaya teñir ekin qutluñ bolun!* “...щательно надпись написал я. Небом рожденный скале. Пусть будет благодатным!” (1980: 91). Klyāštorniy-Tryjarski satırın sonunu *bolzun [...] Ir* okumuştur (1990: 64). Barutcu Özönder satırın başında bir eksik yazım belirleyerek okumuş ve anlamlandırmıştır: *bā<η>kü bitig bitidim qaya tǵrikān qutluñ boluñ* “Sonsuzluk yazıtı yazdım. İlâhî kaya kutlu olun!” (2000: 129). Battulga ise *bitiç bitdim qaya tǵrikān qutluñ boluñ* “бичээс бичив, би. Хад тэнгэрхэн өлзийтей болог.” (2005: 117).

Yazıtın ikinci satırında “kutlu kaya gibi kutlu olun!” anlamında bir esenlik dileme ifadesiyle de yine kutlu prenses ve güveye iyilik dilendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan esenlik dileme ifadesi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

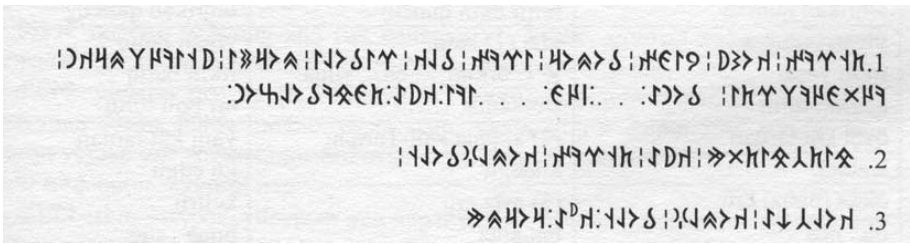
2.8. Arhanan 3: *kul açuk a kutlug boluñ kaya <u>r<t>urtum* “(Adım) Kul Açuk. Kutlu olun. Kaya(ya) yazı vurdurdum.”

Bu satır, yazıtın naşirlerince şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Karjaubay ...*qulaçquñ qutluñ boluñ! Qırın bedizdim* “...твоя сажень (тело) пусть будет благодатным! Вырезаль, начертил я геж орчуулжее.” (1980: 91). Klyāštorniy-Tryjarski *ir[k]a ina y s l [yagau l? yaşıl?]: [qutluñ] bolzun qırurtim* “May Irkin (?) Yasal (? ...) enjoy divine favour.” (1990: 64). Barutcu Özönder *añaru qolçuquñ qutluñ boluñ qırıñ bǵdzādim* “onlara (kut) ihsan edin! Kutlu olun. Yalçın dik kayayı bezedim/süsledim.” (2000: 129). Battulga *Qul açuqa (açoqa) qutluñ boluñ qaya ur[t]urtum* “Боол ачука (Ачока) өлзийтей болог. Хаданд цохиулав, би.” (2005: 117).

Satırdaki farklı okumaların nedeni harflerin teşhisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yazıt üzerinde çalışanların ya Karjaubay ya da Battulga'nın verdiği kopyalardan hareket ettiği anlaşılmaktadır. Battulga'nın verdiği harf teşhisine göre, yazıtın son satırında, yazıtı yazan kişinin adının Kul Açuk olduğu ve kayaya yazıtı kendisinin kazıttığı anlaşılmaktadır. Bu satırda da “kutlu olun” esenlik dileme ifadesinin varlığında kuşku bulunmamaktadır.

Çizim: <http://bitig.org/copies/365.gif>

Battulga 2005: 117

Sonuç

Eski Türk yazıtlarında, Türk boylarının yalnızca savaşlarından söz edilmemekte, gündelik hayatlarına dair izlere de rastlamak mümkün olabilmektedir. Bu ifadeler çok zaman satırlar arasına serpiştirilmiş hâlde bulunmaktadır. Bu makalede eski Türk yazıtlarında tespit edilen yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulmuştur. Makalenin ilk bölümünde, yazıt kahramanlarının, Tanrı'ya yani kutsal Gök'e yakarışları incelenmiştir. Tespit edilen bulgular Türklerin dinî hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Makalenin ikinci bölümünde ise tespit edilen esenlik dileme ifadeleri hakkında bilgi verilmiştir. Esenlik dileme ifadelerinde yazıt kahramanlarının ağzından, özellikle sefere çıkan askerlere iyi dileklerde bulunulmuştur. Her iki bölümde de yazıtlardaki bu ifadeleri farklı okuyup anlamlandıran naşirlerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Makaleden elde edilen en önemli sonuç ise Türklerin dinî ve kültürel hayatının anlaşılabilmesi için Türklerin bilinen ilk yazılı belgeleri olan eski Türk yazıtlarının birincil ve güvenilir kaynaklar olduğudur.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AALTO, P. - G. J. RAMSTEDT - J. G. GRANÖ (1958). "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei." *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60/7, s. 3-91.
- ARAT, R. Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig* III. İndeks. Hzl.: Kemal ERASLAN-Osman F. SERTKAYA-Nuri YÜCE, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2017). "Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları." *Türkbilgi* 33, s. 1-14.
- AYDIN, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BADAM Azzaya (2007). "Tayhar Çuluunu runi biçees." *Acta Historica Mongolica* 8/9, s. 68-75.
- BADAM Azzaya (2012). "Taikhar Çuluu Yazıtı." *Türkbilgi* 23, s. 61-68.
- BADAM Azzaya (2012). "Yamaan Usnı Hanın Hadnı Biçees." Bülent GÜL (ed.): *Türk Moğol Araştırmaları, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 93-97.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1998). "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular." *Journal of Turkish Studies* 22, c. 2, s. 171-184.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2000). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı." *Kök Araştırmalar* 2/1, s. 121-134.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2006). "Çöyr Yazıtı." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3, s. 108-124.
- BATTULGA, Ts. (2005). *Mongolin runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum.
- BATTULGA, Ts.-İ. V. KORMUŞIN (2009). "O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidaye (Tsentralnaya Mongoliya)." *Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008*, s. 5-13.
- BAYARHÜÜ, N. (2009). "Yamaan usnı havtsln Hanan hadnaas şineer ilrülsen biçeesüüd." *Oyuni Helhee* 2009/2-6, s. 40-49.
- BOMBACI, A. (1965). "Kutlug bolzun! A contribution to the history of the concept of 'fortune' among the Turks." *Ural-Altäische Jahrbücher* 36, s. 284-291.
- BOMBACI, A. (1966). "Kutlug bolzun! II." *Ural-Altäische Jahrbücher* 38, s. 13-43.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARJAUBAY, S. (1980). "Nadpis' na skale Arhanana." *Hel Zohiol Sudlal* 16/1-25, s. 90-93.
- KÁROLY, L. (2008). "Yakut Names for Animals in Pallas's *Zoographia*." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/3, s. 295-323.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1971). "Runičeskaya nadpis' iz vostočnoy Gobi." L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, s. 247-258.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1978). "Naskal'niye runičeskiye nadpisi Mongolii. I. Tes, Gurvaljin-ula, Hangita-hat, Hentey." *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, s. 151-158.
- KLYAŞTORNIY, S. G. - E. TRYJARSKI (1990). "An improved edition of the Arkhanen inscription." *Rocznik Orientalistyczny* 47/1, s. 63-68.
- KORMUŞIN, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- KORMUŞIN, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskva: Nauka.
- KORMUŞIN, İ. V. (2011). "Çöyr Runik Kitabesinin Yeni Okuma Yorumlaması Hakkında." Ülkü ÇELİK ŞAVK (ed.): *"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, c. 2, s. 511-518.

- KTS: TOPARLI, Recep - Hanifi VURAL - Recep KARAATLI (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*. Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodı*. Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- ORKUN, Hüseyin N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PERLEE, H. (1960). "Tayhir çuluu." *Studia Arheologica* 1/4, s. 1-26.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg.
- RİNTCHEN, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. Ulaanbaatar.
- SARTKOJAULI, K. (2014). "Yamaan Us (Eşki Sui) Jazui/Writing of (Goat water) Yaman Us." *Tyurkologiya* 12/67, s. 122-128.
- SERTKAYA, Osman F. (1998). "Die Runen-Inschrift von Çoyr." Jens P. LAUT - Mehmet ÖLMEZ (hızl.): *Bahşı Öğdisi. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı)*. Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları, s. 349-361.
- SERTKAYA, Osman F. - S. HARCAVBAY (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, s. 313-346.
- SUZUKI K. (2009). "Revision and Reinterpretation of the Choir Inscription." J. BEMMANN - H. PARZINGER - E. POHL - D. TSVEENDORJ (eds.): *Current Archaeological Research in Mongolia* (Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 17th-23rd, 2007), Bonn: Universität Bonn Verlag, s. 417-425.
- ŞİNEHÜÜ, M. (1978). "Hangidayn hadnı türeg biçeesiyg hadin nygtalsan n'." *Hel Zohiol Sudlal* 13/8, s. 65-69.
- ŞİRİN USER, Hatice (2011). "Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler-II-“ Ülkü ÇELİK ŞAVK (ed.): "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, c. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 767-774.
- TEKİN, Talat (1997). "The first *Altınkök* Inscription." *Turkic Languages* 1/2, s. 210-226.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- TIBIKOVA L. N. - İ. A. NEVSKAYA - M. ERDAL (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.
- TMEN: DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band I-IV. Wiesbaden: Franz Steiner.
- TRYJARSKI, E. (1965). "L'inscription turque runiforme d'Arkhanen en Mongolie." *Ural-Altaische Jahrbücher* 36/3-4, s. 423-428.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- YILDIRIM, Fikret (2013). "Kâğıda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler." Erhan Aydın-Rysbek Alimov-Fikret Yıldırım: *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu Yayınları, s. 339-494.